

मूल्य १० रुपये

। जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

मातृसेवा

डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् – एक शिक्षक

वर्ष ५७ वे

२४ सप्टेंबर २०२३

अंक ९

(१)

मातृसेवा/सप्टेंबर २०२३ (१)

मातृसेवा

कै. कमलाताई होस्पेट : संघसंस्थापिका
कै. प्रमिला दाणी : आद्य संपादिका

स्थायी समिती (२०२१-२०२८)

☐ डॉ. अरुणा बाभुळकर : अध्यक्ष	☐ डॉ. लता देशमुख : सचिव
☐ श्रीमती शीला राव : संपादिका	☐ श्रीमती ममता चिंचवडकर
☐ श्रीमती सुरेखा देवघरे	☐ सौ. यश:श्री वाघ
☐ श्रीमती शोभा पारळकर	☐ श्रीमती वनिता पाटील : आमंत्रक

अनुक्रमणिका

संपादकीय	- शीला राव	३
टैसी थमस	- दूरभाषवरून साभार	४
सोज्वळतेचा चेहरा	- साभार म.टा.	५
मेहनती कलाकार	- राजदत्त	६
शिक्षक दिन	- अरुणा करंदीकर	८
आठवणींच्या विश्वात	- डॉ. कुंदा वाडेकर	८
क्षमा	- भारती ठाकूर	९
मास्कचे संमेलन	- मीना शेलगांवकर	११
कचरा व्यवस्थापनाची सूत्री	- अभय कोटणीस	१३
स्व अस्तित्वाचे भय	- माधुरी सोलंकी	१९
सोनेरी शिक्षा	- संजीवनी बोकील	२१
शिक्षक दिन पर विशेष-डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन्	- अजय पांडे	२३
शाखावृत्त		
मातृ सेवा संघ - स्वातंत्र्यदिन	- डॉ. लता देशमुख	२५
नंदनवन शाळा-कार्यक्रमाचा अहवाल	- यश:श्री वाघ	२६
संस्थापिकाद्वय पुरस्काराकरिता आवाहन		२७

कृपया नोंद घ्यावी, वार्षिक वर्गणी रु. २०० आहे लवकरात लवकर वर्गणी पाठवावी.

कार्यालय : मातृसेवा संघ, सीताबर्डी, नागपूर - १० फोन : २५२२३९३, २५२२२८७, २५२३५९६
Website : <http://www.mss.org.in> Email : matrusewa@yahoo.com

अंक मिळत नसल्यास जवळच्या पोस्ट ऑफिसमध्ये तक्रार करावी.

मातृसेवा/सप्टेंबर २०२३ (२)

संपादकीय

– शीला राव

दर तीन वर्षांनी नियमाने अधिकमास येतो. पण नेहमी एकाच महिन्याचा तो अधिक नसतो, तो निरनिराळ्या महिन्याचा अधिक मास असतो. ह्यावर्षी श्रावण महिन्याचा अधिक महिना आला. त्याला आपण अधिक-श्रावण असे संबोधिले आहे. नंतर निज श्रावण सुरू झाला. श्रावणात अनेक सण येतात आणि ते आपण भक्तिभावाने साजरे करीत असतो. नागपंचमी, गोकुळाष्टमी, वरमहालक्ष्मी हे त्यातील काही! याशिवाय श्रावणात अनेक गोष्टींचा उपवासही केला जातो. विशेषतः श्रावण सोमवाराला परिवारातील लहान थोर असे बरेच उपवास करतात आणि पुण्य संपादन करतात. नवविवाहित स्त्रिया श्रावणातल्या मंगळवारी मंगळगौरीची पूजा करतात! आपल्या पतीच्या स्वास्थ आणि दीर्घायुष्यासाठी! तर नागपंचमीला विळीचा, कढईचा वापर करू नये असे सांगतात, त्यामुळे त्यांचा वापर न करता जे पदार्थ बनवता येतात तेच करण्याचा प्रघात आहे. जसे दिंड-कडबू इत्यादि!

त्याचप्रमाणे इतर सणांचे आचरण कसे करायचे ह्याचीही परंपरा आणि नियम आहेत. फक्त पुष्कळदा ते 'अंधपरंपरान्यायाने' आचरणात आणले जातात. अंधपरंपरा म्हणजे काय? आणि न्याय म्हणजे काय? न्याय म्हणजे निवाडा नव्हे, तर ती एक प्रकारची प्रणाली-पद्धती, शैली असा न्यायाचा अर्थ आहे. अंधपरंपरा - एकाने काही केले की त्याचे काहीही विचार न करता अनुकरण करणे. मला इथे एक प्रसंग - गोष्ट आठवते आहे. एक दिवस एक बाई कुकर लावत असताना एक बटाट्याची फोड तशीच उरलेली तिला दिसली म्हणून तिने ती तिच्या कुकरमध्ये टाकून दिली. तिच्या मुलीने ते पाहिले आणि तिच्या लग्नानंतर ती जेव्हा जेव्हा स्वयंपाक करताना कुकर लावत असे तेव्हा तेव्हा ती त्यात एक बटाट्याची फोड टाकीत असे, तिला वाटत होते का तीच कुकर लावायची पद्धत आहे. का तसे करायचे? याचा तिने कधीच विचार केला नाही. हीच 'अंधपरंपरा' आहे. त्याची तर्कसंगती काय हे माहित नाही नुसते अनुकरण करायचे! आपण अशा अनेक गोष्टी नुसत्या सवयीने किंवा कोणाचे तरी पाहिले म्हणून अनुकरण करीत असतो. हे आपण आपले सणही साजरे करताना आपण करू नये असे मला वाटते. ते आचरायला किंवा त्यासाठी उपवास करताना त्याचे कारण आणि महत्त्व आधी समजून घेतलेच पाहिजे. म्हणजेच त्याचा आपल्याला फायदा किंवा फळ मिळेल असे मला प्रामाणिकपणे वाटते.

अर्थात सण तुम्ही तुमच्या आनंदासाठी असे साग्रसंगीत साजरे करा. ते करण्याने पुण्य मिळत असेल आणि आनंद, स्वस्थता मिळत असेल तर फारच चांगले. फक्त दुसरे काही करीत आहेत म्हणून मीही ते तसेच केले पाहिजे या विचाराने, वृत्तीने करू नका.

काय नफा वा तोटा काही, 'हे' करता वा ना करता।

कार्य करावे, वा न करावे, विचार करूनी तो पुरता ॥

टेसी थमस

– दूरभाषवरून साभार

दिसायला काकूबाई वाटत असल्या तरी त्या कुणी सामान्य गृहिणी किंवा निवडणुकीला उभ्या राहिलेल्या कोणी उमेदवारही नाहीत. अफाट आणि अचाट कर्तृत्व असलेल्या ह्या महिलेचे नाव आहे टेसी थमस! एक असे नाव जे तुम्ही कधीच ऐकले नसणार. कदाचित पुढेही कधी ऐकणार नाही. कारण मिडिया अशा लोकांना कधीच प्रसिद्धी देत नाही. त्यासाठी आपले क्रिकेटपटू आणि सिनेस्टार त्यांच्या दिमतीला आहेतच.

डॉक्टर अब्दुल जे कलामना आपण मिसाईलमन म्हणून ओळखतो. तर आपल्या देशातील हजारो शास्त्रज्ञ टेसी थोमसना मिसाईल वुमन म्हणून ओळखतात. टेसी थोमस भारतीय अंतराळ संशोधन संस्थे (इस्रो) च्या अधिपत्याखालील डिफेन्स रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट ऑर्गनायजेशनमध्ये कार्यरत आहेत आपल्या अफाट बुद्धिमत्तेच्या बळावर तब्बल दोन हजार शास्त्रज्ञांच्या प्रमुखपदी असलेल्या त्या देशातील एक महान शास्त्रज्ञ, ज्यांच्या नेतृत्वाखाली गेल्या काही वर्षांत देशाने अग्नि क्षेपणास्त्राचा पल्ला चार हजार ते पाच हजार किलोमीटर गाठून देशाच्या शत्रूंच्या हृदयात धडकी भरवली आणि देश अधिक सुरक्षित करण्यात मोलाचा वाटा उचलला. टेसी थोमस यांच्या त्या अफाट कर्तृत्वाला माझा त्रिवार सलाम !

केरळमध्ये एका मध्यमवर्गीय कुटुंबात जन्मलेल्या टेसीचे नाव टेसी पडले ते मंदर तेरेसाना आदर्श मानणाऱ्या तिच्या आई वडिलांमुळे. लहानपणापासूनच जवळून अवकाशात झेप घेणाऱ्या क्षेपणास्त्राना, उपग्रहांना पाहून तिला त्या क्षेत्राविषयी कुतूहलमिश्रित ओढ लागून राहिली होती. अभ्यासात हुशार असल्यामुळे आयपीएस अधिकारी व्हायचं तिचं स्वप्न होतं. पण ती वळली अंतराळ संशोधन संस्थेकडे. पुण्यामध्ये राहून तिने एम.टेकची पदवी घेतली. तिच्यातील अफाट बुद्धिमत्ता हेरून डॉक्टर अब्दुल जे. कलाम यांनी तिचा समावेश अग्नि क्षेपणास्त्र प्रोजेक्टमध्ये केला. आणि स्वतःच्या अफाट बुद्धिमत्तेच्या बळावर त्या तडक अग्नि-क्षेपणास्त्र ५ च्या प्रोजेक्ट डायरेक्टर पदावर जाऊन पोहोचल्या.तेव्हा त्यांनी एक इतिहासच घडवला. तेव्हापासून त्यांची ओळख अग्निपुत्री म्हणूनही झाली.

आज ४९ वर्षे वय असलेल्या टेसी थोमस एक आदर्श गृहिणीही आहेत. करिअर आणि संसार अशी कसरत त्यांनाही रोजच करावी लागते. २४ तासामध्ये कोणत्याही क्षणी कामावर हजार राहावे लागत असूनही आपल्या हाताने बनविलेला स्वयंपाक कुटुंबातील सदस्यांना देण्यातील आनंद त्या भरभरून घेत असतात. देश अधिक सुरक्षित करण्यासाठी अधिकाधिक लांब पल्ल्याची क्षेपणास्त्रे विकसित करण्याच्या नवनवीन कल्पना राबविताना त्यांना आपण हे सारे जागतिक शांततेसाठीच करतोय ह्याचे चांगलेच भान असते. दुदैवाने आपल्या देशाने त्यांना कधी पद्मश्री, पद्मभूषण किताबाने सन्मानित केले नाही हे आपल्या देशाचे दुदैव. कदाचित

मातृसेवा/सप्टेंबर २०२३ (४)

त्यासाठी सैफ अली खान नावाचा तद्दन भिकार अभिनेता अधिक लायक ठरत असावा.

मित्रानो, टेसी थोमस यांची कहाणी देशातील करोडो स्त्रियांना प्रेरणा देणारी ठरावी. आणि आजही महिलांना कमी समजणाऱ्या फेसबुकवरील असंख्य महाभागांना एक सणसणीत चपराक ठरावी ज्यांनी मला अनेक वेळा नाउमेद करून माझे पाय खाली खेचायचा प्रयत्न केला. आज इस्रोमध्ये तब्बल बाराशे महिला शास्त्रज्ञ म्हणून कार्यरत आहेत. देशातील करोडो महिलांची मान गर्वाने उंचावणारी त्यांची ती अफाट कामगिरी येत्या काळात महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात उंच भरारी घ्यायला प्रेरित करेल याविषयी माझ्या मनात शंकाच नाही.

सोज्वळतेचा चेहरा

साभार म.टा.

साठचे दशक हे कौटुंबिक पठडीतल्या, परंतु संयत भावप्रदर्शन असलेल्या मराठी चित्रपटांचे होते. मध्यमवर्गीय मूल्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणारे आणि अतिशय उत्तम अशा गीत-संगीताने बहरलेले चित्रपट या काळात आले. सीमा देव हा अशा चित्रपटांमधील एक अतिशय लोकप्रिय चेहरा होता. सुलोचनादीर्दींचा सोज्वळपणा त्या काळात मातृत्वभावनेकडे वाटचाल करत होता. पत्नीमधील सोज्वळतेचे, सौजन्यमूर्ती गृहिणीचे आणि सलज्ज प्रेयसीचे रूप या काळात प्रकटले, ते सीमा देव यांच्या रूपात. राजा परांजपे यांच्यासारखे पांढरपेशा, मध्यमवर्गीय जाणवा जाणवा अचूक ओळखणारे गुरू त्यांना लाभले आणि त्याच मुशीत त्या तयार झाल्या. राजाभाऊंचा 'जगाच्या पाठीवर' हा चित्रपटच सीमा देव यांच्या अभिनय कौशल्याचे प्रथम सशक्त दर्शन घडविणारा चित्रपट ठरला. ग. दि. माडगूळकर यांची संपन्न लेखणी आणि बाबूजी उर्फ सुधीर फडके यांचे संगीत यातून मराठी चित्रपटसृष्टीला जी अनमोल गाणी लाभली, त्यातले 'जगाच्या पाठीवर' हे एक रत्न. त्यात सीमा देव यांच्या वाट्याला 'तुला पाहते रे तुला पाहते', 'थकले रे नंदलाला आणि 'नाही खर्चिली कवडी दमडी' सारखी एकाहून एक उत्तम गाणी आली. या चित्रपटात सीमा देव यांनी अंध नायिकेची भूमिका उत्कटतेने केली. 'राजाभाऊ' या अंध नायिकेच्या गाण्याचे, सौंदर्याचे कौतुक करतात, तेव्हा त्यात काही तरी गर्भित अर्थ लपलेला असेल, असा संशय येऊन नायिका त्या कौतुकाचा उपहास करते. त्या एकाच दृश्यातून सीमा यांनी आपले कौशल्य दाखवून दिले होते. राजाभाऊंनीच सीमा देव यांना 'सुवासिनी' सारखा उत्तम चित्रपट दिला; त्यातही गदिमा-फडके या जोडीचा गीताविष्कार होता, 'जिवलगा कधी रे येशील तू' हे आशा भोसले यांचे गाणे होते. मात्र, तरीही सीमा देव यांना सर्वोत्कृष्ट अभिनेत्रीचा पुरस्कार मिळाला तो, राजा ठाकूर यांच्या 'पाहू रे किती वाट' या सामाजिक चित्रपटासाठी १९६३ साली.

चष्मा घातलेल्या नायिकेच्या रूपात त्यांनी त्यात गायलेले 'सैनिकहो तुमच्यासाठी' हे गाणे आजही मराठी रसिकांचे लाडके गाणे आहे.

या दशकभरात आलेल्या विविध प्रवृत्तीच्या प्रकृतीच्या चित्रपटांत सीमा देव यांनी नाना प्रकारच्या भूमिकांची आव्हाने पेलली. सीमा देव या खरं तर नृत्यकुशल अभिनेत्री होत्या; परंतु त्यांच्या वाट्याला नृत्याच्या भूमिका फार कमी आल्या, कारण त्या काळात नृत्य म्हटले, की लावणीचाच आविष्कार आधिक्याने होत असे आणि सीमा देव यांच्या व्यक्तिमत्वाला ते शोभत नसे. या एका दशकानेच खरे तर सीमा देव यांना घडवले. 'प्रपंच', 'हा माझा मार्ग एकला', 'अपराध', 'मोलकरीण', 'रंगल्या रात्री अशा' 'पडछाया' हे सर्व चित्रपट याच दशकात आले. रमेश देव यांच्याशी विवाह केल्यानंतर त्यांनी अभिनयाला जवळपास सोडचिठ्ठी दिली. ते एकप्रकारे त्यांच्या पथ्यावरच पडले. कारण सत्तरचे दशक सुरू होता होता मराठी चित्रपटांची पठडीच बदलून गेली. 'रमेश देव प्रॉडक्शन्स'चा 'या सुखानो या' हा चित्रपट १९७५ साली आला. तो जरी चालला तरी तोवर चित्रपट आणि प्रेक्षक दोन्हीकडून 'हा माझा मार्ग वेगळा'चा पुकारा झालेला होता. विवाहानंतर घेतलेली अभिनय विश्रांती संपवून त्यांनी पुन्हा पडदा जवळ केला. त्यानंतर चरित्र अभिनेत्री म्हणून त्यांनी बरेच चित्रपट केले; परंतु कायमची लक्षात राहिली, ती सीमा-रमेश देव यांनी केलेली 'आनंद' चित्रपटातील डॉ. प्रकाश कुलकर्णी आणि सुमन कुलकर्णी या दाम्पत्याची भूमिका. या चित्रपटातील आनंद, डॉ. भास्कर बॅनर्जी, मुरारीलाल यांच्या एवढेच हे लोभस मराठी दाम्पत्य आणि त्यांचा प्रेमळ स्वभाव प्रेक्षकांच्या लक्षात राहिला आहे. 'भाभी की चुडिया'पासून 'हथकडी', 'मर्द' अशा अनेक हिंदी चित्रपटात त्या दिसल्या. गंमत म्हणजे त्यांनी 'मजबूर' या चित्रपटात सनी देओलच्या आईची भूमिका केली आणि 'गजब' या चित्रपटात धर्मेद्रच्या आईची भूमिका केली. 'अयोध्यापती' या हिंदी चित्रपटात अगदी क्षुल्लक भूमिका करून खरे तर नलिनी सराफ (सीमा देव) यांच्या पडद्यावरील आयुष्याची सुरुवात झाली होती; परंतु, पुढे त्यांनी नायिका म्हणून केले ते मराठी चित्रपट. कारण एक सोज्वळ इतिहास लिहिला जाणार होता. अनेक अजरामर गाण्यांना एक चेहरा मिळायचा होता. त्यांना भावपूर्ण श्रद्धांजली!

मेहनती कलाकार

— राजदत्त

सीमा यांनी चित्रपटसृष्टी एकेकाळी अक्षरशः गाजवली होती. चित्रपटात भूमिका साकारताना लहानपणापासून शिकलेल्या नृत्याची त्यांना मदत झाली. 'आलिया भोगासी' हा तेव्हाच्या नलिनी सराफ यांचा पहिला चित्रपट. यात त्यांचे सहकलावंत होते रमेश देव. त्या चित्रपटात रमेश देव यांच्या बहिणीची भूमिका त्यांनी साकारली

होती. सन १९६५ मध्ये 'पडछाया' या चित्रपटात रमेश देव यांच्या मुलीची भूमिका त्यांनी केली! चित्रपट क्षेत्रात 'नलिनी' नावाच्या अन्य अभिनेत्रीही असल्याने त्यांनी 'सीमा' हे नाव धारण केले. तरी, न मी त्यांना कायम 'नलू' म्हणूनच हाक मारायचो; कारण त्यांचे खरे नाव नलिनी होते.

विदर्भातून एकटाच मुंबईत काम करायला आलेल्या मला; नलू यांच्या रूपाने बहीण मिळाली आणि अगदी शेवटपर्यंत हे बहीण-भावाचे नाते अतूट राहिले.

एक अभिनेत्री म्हणून सीमा यांच्या रूपेरी जीवनाला आकार देणारा महत्त्वाचा पहिला चित्रपट म्हणजे 'जगाच्या पाठीवर'. सन १९६० मध्ये या चित्रपटात त्यांनी साकारलेल्या अंध नायिकेच्या भूमिकेचे कौतुक झाले. एक सशक्त अभिनेत्री म्हणून त्यांची ओळख निर्माण झाली.

'जगाच्या पाठीवर' चित्रपटातील भूमिका साकारताना सीमा देव यांनी अपार मेहनत घेतली होती. त्या मेहनत घेणाऱ्या कलाकार होत्या. रमेश देव यांच्याबरोबर प्रेमविवाह झाल्यानंतर सीमा यांनी संसारातच स्वतःला गुंतवून घेतले. पुढे आई म्हणून आपली कर्तव्ये पार पाडत असताना, मुले मोठी झाल्यावर चरित्र-अभिनेत्री म्हणून त्यांनी चित्रपटांमधून सुरुवात केली. अशा भूमिका करण्यास पुन्हा सुरुवात केली. 'सर्जा' या घरचीच निर्मिती असलेल्या ख चित्रपटात अजिंक्य देवच्या आईची भूमिका त्यांनी साकारली. अजिंक्य आणि अभिनय अशा दोन्ही मुलांना घडविण्यासाठी आणि त्यांच्यावर चांगले संस्कार करण्यासाठी देव सीमा यांनी कामे सांभाळून त्यांच्याकडे विशेष लक्ष दिले.

मराठी चित्रसृष्टीने मला काय दिले, असा मी विचार करतो तेव्हा मला नेहमी वाटते की या चित्रपटसृष्टीने मला सीमा देव नावाची बहीण दिली; जी कायम माझ्या पाठीशी उभी राहायची. त्यांचे माहेरचे नाव नलिनी सराफ. मला आठवते, मी राजाभाऊ परांजपे यांच्याकडे सहाय्यक म्हणून कामाला पहिल्यांदा सुरुवात केली. चित्रपटसृष्टीतले ते माझे उमेदीच्या काळातील दिवस होते. सहाय्यक दिग्दर्शक म्हणून काम करण्याचा तो माझा पहिलाच अनुभव होता. लोणावळ्याला शूटिंग सुरू झाले. त्या चित्रपटाच्या नायिका सीमा देव होत्या. त्यांचेही ते सुरुवातीचे, उमेदीचे दिवस होते. सीमा देव चित्रीकरणाला यायच्या तेव्हा कुठेही बडेजाव नसायचा किंवा नायिका असल्याचा अवाजवी गर्व कधी वागण्या-बोलण्यात नसायचा. त्या सिनेमात त्यांचे पात्र हे रस्त्यावरच्या एका भिकारणीचे होते. त्यासाठी एका डांबरी रस्त्यावर चित्रीकरण सुरू होते. उन्हात चित्रीकरण करत असताना पाय भाजत असल्याने त्यांची थोडी चुळबुळ सुरू होती. तिथेच नृत्याची काही दृश्ये आम्हाला चित्रित करायची होती. माझ्या लक्षात आले, तेव्हा मी सीमा देव यांना, बाजूला काढून ठेवलेल्या चपला नेऊन दिल्या. 'जेव्हा सीन्स चित्रित होत नसतील आणि नृत्य दिग्दर्शक नृत्य समजावून सांगत असेल तेव्हा चपलांवर उभ्या राहा', असे मी

सांगितले. माझ्या सांगण्याचे त्यांना आश्चर्य वाटले आणि थोडा संकोचही वाटला. आमची पहिली भेट झाली ती अशी. तेव्हापासून आमची ओळख वाढली. त्या माझ्या बहिणीसमान होत्या आणि पुढे तर सीमा यांच्या सखळ्या बहिणीशीच माझा विवाह झाला.

आई म्हणून त्यांनी अनेक कलाकारांना लळा लावला होता. सहकलाकार अभिनेत्रीची ती सखी, वयाने लहान असलेल्या नवोदित कलाकारांची आई आणि माझ्यासारख्यांची ताई होती. ही ताई आम्हा सगळ्यांना सोडून खूप दूरवर निघून गेली.

शिक्षक दिन

- अरुणा करंदीकर

नेमंचि येणारा शिक्षक दिन जवळ आला आहे! आपले दोन माजी राष्ट्रपती शिक्षणप्रेमी होते. डॉ. राधाकृष्णन् यांना शिक्षकांची भूमिका फार महत्त्वाची वाटायची कारण नव्याने स्वतंत्र झालेल्या भारताला उत्तम शिक्षक हवे होते, तर आता प्रगत भारताला उत्तम विद्यार्थी हवेत अशी डॉ. अब्दुल कलाम यांची धारणा होती. एकमेकांना शुभेच्छा देण्याऐवजी प्रत्येकाने शुभसंकल्प केला तर...? आपला पहिला गुरु असलेल्या आईने काय काय व किती शिकवले? त्यातले आपण किती घेऊ शकलो? त्यातील किती पुढील पिढीपर्यंत पोचवू शकलो हा विचार महत्त्वाचा!

दत्तमहाराजांनी २४ गुरु केले असे आपण वाचतो. मग आपल्यासारख्या सामान्य माणसांना तर २४०० तरी हवेतच! आपल्याला भेटणाऱ्या प्रत्येकातच काहीतरी छान असतेच. ते पाहण्याची सवय झाली की ते आत्मसातही करावेसे वाटते आणि आपण शिकतो! कोणाचे सुंदर अक्षर, कोणाची नमस्कार करण्याची सवय, कोणाचे आपुलकीयुक्त बोलणे आपल्याला आवडते, आणि आपण शिकतो - आपल्याही नकळत! शिकण्याइतकेच शिकवणेही अवघड असते. म्हणूनच श्रीरामदासस्वामी सांगतात-

गुरु तो पारखोनि घ्यावा! गुरुंसाठी दोन निकष सांगितले आहेत -

को गुरुः? अधिगततत्त्वः, शिष्यहिताय उद्यतः सततम्! गुरुंच्या ठायीं सखोल ज्ञान तर हवेच, शिवाय शिष्यांच्या कल्याणाची चिंताहि हवी! याविषयी आदरणीय गदिमा म्हणतात -

कुंभारासारिखा गुरु नाही रे जगात । वर घालितो धपाटे आत आधाराचा हात ॥

आठवणींच्या विश्वात

- डॉ. कुंदा वसन्त वाडेकर

नागपूरमधील जुनी आणि प्रसिद्ध शाळा भिडे कन्या शाळा. त्यात केलेली ३० वर्षांची अध्यापनाची सेवा. निवृत्त होऊन एक तप झालेलं पण असंख्य आठवणी आपण शिकवतो की शिकलो हा पडलेला प्रश्न.

मातृसेवा/सप्टेंबर २०२३ (८)

मे महिना नागपूरातील उन्हाळा मी दुपारी एकच्या सुमारास घरी आले तर उपमुख्याध्यापकांचा फोन आला. एक पालक आपल्या अंध मुलीला घेऊन प्रवेशासाठी आले आहेत. आपली सामान्य (Normal) मुलीची शाळा. त्यांना नकार द्यावा का? 'नको' मला तर ती एक संधी वाटते आहे. 'मयूरी'च्या घरी दुसऱ्या दिवशी गेल्यावर तिनेच चहा करून दिला. तिला भेटल्यावर तिचा प्रवेश निश्चित केला. पुढे ती तीन वर्षे (आठवी ते दहावी) आमच्या शाळेत होती. स्नेहसंमेलनातील नृत्य असो, भाषण, लेखन सर्वांत ती आघाडीवर असे. तेव्हा त्यावेळी घेतलेला निर्णय किती योग्य होता याचा प्रत्यय आला.

'नेहा' ५ व्या वर्गातील चिमुकली अभ्यासात चांगली, वागणूक नम्र आणि गोड पण थोडीशी जरी धावली की दमून जात असे. घरची परिस्थिती आर्थिकदृष्टीने फारशी बरी नव्हती. तिला मेडिकलला नेल्यावर लक्षात आले की एकच किडनी आहे तिला. तिच्या पालकांना बोलावून हे सांगितले, खरं तर ती बाहेर उभी होती पण तिच्या तीक्ष्ण कानांनी हे ऐकले होते. ती लगेच आत आली व म्हणाली 'एक किडनी असेली तरी चालेल, तुम्हीच एकदा सांगितले होते, काळजी करू नका' (मी जीवशास्त्र शिकवीत होते) आता मला प्रश्न पडला की कोण शहाणं ती की मी.

असे असंख्य अनुभव ऐकत विद्यार्थी शिक्षकांना खऱ्या अर्थाने शिक्षित करत असतात. जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन सकारात्मक असेल तर जगणं सुंदरच आहे ह्याचा प्रत्यय येतो. आणि मग लहान लहान अडचणींचं दुःख करण्याचा विचारही येत नाही.

जिंदगी में आप कितनी बार हारे, ये कोई मायने नहीं रखता,
क्यूँकि आप जीतने के लिए पैदा हुए हैं।.. डॉ. एपीजे अब्दूल कलाम

क्षमा

– भारती ठाकूर, नर्मदालय, मध्यप्रदेश

नाशिकला आमच्या बागेत अनेक प्रकारच्या जास्वंदी फुललेल्या होत्या. रस्त्याने जाणारा-येणारा थोडावेळ थंबून त्यांच्या कडे न बघता गेला असं कधी होत नव्हतं. श्रावण महिना होता. माझ्या दारा समोरच पिवळ्या रंगाची पण आत लालसर-(गर्द गुलाबी) रंगाचा चांदवा असलेली जास्वंद खूप बहरली होती. साधारण दहा बारा फूट उंचीचे झाले होते ते झाड. रोज किमान ५६-६० हून अधिक फुले झाडावर असायची. फार लाडकी जास्वंद होती ती माझी. तिने शेजारच्या सोनारकाकांच्या बागेत अतिक्रमण करायला कधी सुरुवात केली, समजलंच नाही. तिच्या फांद्या त्यांच्या बागेत जरा जास्तच पसरायला लागल्या. झाडाची फुले कोमेजून दुसऱ्या दिवशी खाली पडून त्याचा खूप कचरा व्हायचा. कोमेजलेल्या फुलांवर असंख्य चिलटे बसायची. ती मग दिवस भर घरात देखील फिरायची.

मातृसेवा/सप्टेंबर २०२३ (९)

कोमेजल्यावर फुले चिकट होत. त्यावर चुकून पाय पडलाच तर पाय सटकून माणूस खाली पडायची पण शक्यता असायची.

शेजारचे सोनारकाका मला रोज सांगत, 'अगं भारती, आमच्या बागेत आलेल्या या जास्वंदीच्या फांद्या कापून टाक बरं. मला त्रास होतो त्याचा'. मला त्यांचा त्रागा समजत असे. पण त्या फांद्यांवरच्या असंख्य कळ्या पाहिल्या की मी त्यांना प्रॉमिस करायची, काका, एवढ्या कळ्यांची फुले होऊन जाऊ देत ना. काही दिवसांनी असाही त्याचा बहर कमी होईल. मग कापतेच मी त्याच्या फांद्या. चालेल ना ?

ठीक आहे. पण लवकर काप. मी पडलो पाय घसरून तर? इति काका. हो, हो, लवकरच कापीन मी फांद्या. प्रॉमिस काका ! माझे ठरलेलं उत्तर.

एके दिवशी मी ऑफिसमधून घरी परतले तर काका बाहेरच उभे. त्या फांद्या आत्ताच्या आत्ता काप . फार दिवसापासून ऐकतोय तुझं. आज कापते-उद्या कापते. आज आता माझ्या समोर काप फांद्या. एरवी अत्यंत प्रेमळ असे सोनार काका त्यादिवशी इतके का संतापले होते मलाही समजलं नाही. माझाही राग जरा अनावर झाला. घरात जाऊन मी झाडे कापायची कात्री आणि चांगला धारदार कोयता आणला. फक्त त्यांच्या बागेतल्याच नाही तर माझ्याही बागेतल्या जास्वंदीच्या झाडाच्या फांद्या कापल्या. दहा बारा फुट उंचीचे ते झाड मी अगदी अडीच तीन फुटी करून टाकलं. कंपाऊंड वॉलच्या पलीकडून सुद्धा ते आता काकांना दिसणार नव्हतं. ती माझी कृती म्हणजे राग अनावर झाला की माणूस किती विकृतपणे वागतो याचं ते मूर्तिमंत उदाहरण होतं.

पश्चाताप तर लगेचच झाला. पण आता पश्चाताप करून काही उपयोग पण नव्हता. त्या फांद्या पुन्हा थोडीच जोडता येणार होत्या? त्या रात्री जेवलेही नाही आणि झोपलेही नाही.

पावसाचे दिवस होते. झाड पुन्हा भराभर वाढलं. आश्चर्य म्हणजे एकही फांदी सोनार काकांच्या बागेच्या दिशेने वाढली नाही. पुन्हा दहा-बारा फूट झाड वाढलं. पाने हिरवीकंच आणि टवटवीत. पण फूल मात्र एकही नाही. त्याच्या आसपासच्या झाडांवर असंख्य फुले पण याला मात्र एकही नाही. खतं-औषधे सर्व काही प्रयोग झाले. सहा महिने उलटले आणि माझी अस्वस्थता वाढली. काय करू मी? सोनार काकांना पण ही घटना सांगितली. त्यांनाही खूप वाईट वाटलं.

एक दिवस कन्याकुमारीच्या विवेकानंद केंद्रातल्या ज्येष्ठ कार्यकर्त्या सरस्वती दीदी यांचा फोन आला. त्यांनी वयाची पंच्याहत्तरी गाठली होती. झाडाझुडपांची आणि बागेची सरस्वती दीदींना खूप आवड होती. कन्याकुमारीच्या समुद्र किनाऱ्यावर -अगदी समुद्राच्या रेतीत सुंदर असे Beach Garden त्यांनी बनवलेले मी पाहिले होते. झाडांवरचे त्यांचे प्रेमही मला ठाऊक होते . त्यांचा फोन येताच मी जास्वंदीच्या झाडाची कथा अगदी अथपासून त्यांना सांगितली. 'दीदी, त्या झाडाला आता कुठलं

खत घालू म्हणजे त्याला पुन्हा छान फुले येतील? मी अक्षरशः रडवेली झाले होते. There is no need for any fertilizer. Did you say sorry to that plant Bharati ? And say it honestly till it responds to you.

काय? झाडाला सॉरी म्हणू? खरं तर डॉ जगदीश चंद्र बोस यांनी लावलेले वनस्पतींच्या बाबतीतले सर्व शोध माहीत होते. वनस्पतींना भावना असतात, ते प्रतिक्रिया व्यक्त करतात वगैरे. Secret of plants सारखी अनेक पुस्तकेही वाचली होती. पण प्रत्यक्षात आपल्याला स्वतःला असा काही अनुभव येईल असा कधी विचारही मनात आला नव्हता. सरस्वतीदीदी पुढे म्हणाल्या की अगदी रोज ठराविक वेळेला क्षमा मागायची. झाडाला कुरवाळायचं, इतरही गप्पा मारायच्या. झाडाची क्षमा मागण्याचा माझा दैनिक कार्यक्रम सुरू झाला. पहिल्या दिवशी थोडं कृत्रिम वाटलं पण जसजसे दिवस वाढत गेले, एक व्याकुळता माझ्या बोलण्यात – स्पर्शात आपोआपच यायला लागली.

जास्वंदीशी बोलणं, तिला कुरवाळणं मलाही आवडायला लागलं. तिला फुले कधी येतील या उत्सुकतेपेक्षा आमच्या दोघींमध्ये एक वेगळं नातं तयार झालं ते मला अधिक महत्त्वाचं वाटलं. दहा-बारा दिवस होऊन गेले. एके दिवशी सकाळी जास्वंदीच्या पानामागे एक कळी लपून बसलेली दिसली. जणू म्हणत होती, शोध मला. बघ मी आलेय. आनंद गगनात मावेना म्हणजे काय असतं ते प्रत्यक्ष अनुभवलं. पण थोडा वेळच. शेवटी मन शंकेखोर. हा निव्वळ योगायोग तर नाही? पण चार दिवसातच जास्वंदी कळ्यांनी पानोपान बहरली. फुलेही उमलू लागली. मग मात्र खात्री पटली की जास्वंदीने मला खरोखर क्षमा केली आहे.

पहिला फोन सरस्वतीदीदींना केला. माझ्या या आनंदात त्यांच्या इतकं दुसरं कोण सामील होऊ शकलं असतं?

त्या दिवशी जास्वंदीशी हितगुज करताना मी म्हणाले, आता जन्मात कधी मी असे वागणार नाही. पण तू सुद्धा माझ्याशी पुन्हा कधी कडवी घ्यायची नाही बरं का!

मास्कचे संमेलन

– मीना शेलगांवकर

एका केराच्या टोपलीत बरेच वापरून टाकलेले 'मास्क' पडले होते. सध्या कोरोनामुळे सर्वजण मास्क वापरत आहेत. सगळ्यात तळातला मास्क म्हणाला 'अरे किती जण अंगावर पडतात, मला चेंगरून टाकताय, थोडीशी हवा येऊ द्या. मला खूप गुदमरायला होतं आहे.'

त्याच्या अंगावर पडलेले मास्क हालचाल करू लागले मग एकदम गोंगाट झाला आणि सर्वच म्हणाले आणि आम्ही पण गुदमरतोय अशी एस टी भरलेल्या माणसांसारखी गर्दी करू नका. माझ्याजवळ 'कोरोना'चे जंतू नाहीत. परत गोंधळ झाला 'ए माझ्याजवळ नाहीत हं, माझ्याजवळ ही नाहीयेत, बरं बरं गोंधळ नका

करू. आता आपण एकेक करून कुठून आलो ते सांगा बरं मग प्रत्येक जण आपली गोष्ट सांगू लागला.

तळातला म्हणाला पहिला नंबर माझा कारण मी आधी इथे आलो. 'मला एका डॉक्टरने बांधले होते. किती हाल झाले म्हणून सांगू. अरे हे सकाळी घरातून निघताना भल्या पहाटे त्यांनी मला तोंडावर बांधले आणि गेला बिचारा पेशंट पाहायला. झालं काय की त्या पेशंटला होता सर्दी-खोकला पहिलाच पेशंट आणि तोही खोकला की त्याच्या अंगावर बरं झालं मी होतो, म्हणून पण बिचाऱ्याची झाली धावपळ. मग काय टेंपरेचर घे, स्वाब घे टेस्ट कर, तू कोणा कोणाला भेटलास त्यांची नावे वगैरे वगैरे आणि त्या पेशंटला पाठवला आहे आईसोलेशन मध्ये. मग दिवसभर धावपळ ना जेवायला वेळ, पाणी प्यायला वेळ, बाथरूमला जायला ही वेळ मिळाला नाही. बघता बघता संध्याकाळ झाली तरी मी तोंडावर तसाच बांधलेला! कधी कधी तो मला हळूच बाजूला करून बोलायचा, दीर्घ श्वास घ्यायचा आणि परत कामाला लागायचा. मीच घामाने डबडबून गेलो कंटाळून गेलो. ताणून ताणून माझं सगळं शरीर दुखायला लागलं. शेवटी एकदाची त्याची ड्युटी संपली आणि त्यांना मला काढून कचऱ्याच्या टोपलीत फेकला. माझ्या अंगावर मी सर्व जंतू झेलणे पण वाचवलं त्या डॉक्टरला. कमाल आहे त्याची पण एवढं काम कसं करतात कळत नाही.

सगळ्यांनी टाळ्या वाजवल्या आणि त्या डॉक्टर मास्कला पूर्ण मार्क दिले. दुसरा मास्क सांगू लागला 'ए आता माझी पाळी, मलासुद्धा एका डॉक्टरांनाच बांधलं होतो बरं का पण घरून निघताना गंमतच झाली, तो मास्क घालायला गेला आणि माझा एक बंद तुटला मग त्याने बायकोला सांगितलं की मला हा बंद लावून दे, मी येतो आंघोळ करून बायकोने स्वयंपाकातून वेळ काढून माझा बंद शिवला डॉक्टर आला जेवला आणि परत मला घालायला गेला, तर दुसरा बंद तुटला. झालं त्याला वाटलं बायकोनं बंद ठेवलाच नाही शिवून! तिच्या बिचारीच्या नावानं ओरडला. एवढं साधं काम तुला करता येत नाही, बायको खरकटे हात घेऊन बाहेर आली व म्हणाली, 'अहो मी बंद शिऊन ठेवला होता', नवरोबा परत ओरडले 'मग हा तुटला कसा?' बायको बिचारी म्हणली 'बघते हा काय हा तर मी शिवलेला भाग आहे दुसरा तुटला काय? कसे मेले मास्क शिवतात?' झाले नवऱ्याला रोजच्याप्रमाणे बायकोवर ओरडायला निमित्त सापडले. एकीकडे बायकोने धावपळ करत दुसरी बाजू शिवली आणि ती उत्तराला उत्तर देऊ लागली. झालं घरातली शांतता माझ्या बंद तुटल्यामुळे बिघडली. त्यात पोरगा आला आईला विचारू लागला 'हे कुठे आहे, ते कुठे आहे' बायको आधीच संतापली होती. त्यात पोरगाच्या प्रश्नांची भर 'अरे समोरच ठेवले बघ जरा डोळे उघडून म्हणून' उरलेला राग तिने पोरगावर काढला. पोरगा मोठा झाला होता. तोही आईला उलटून बोलू लागला आणि मला फार वाईट वाटले माझ्या एका बंद तुटल्याने घरामध्ये शांतता बिघडली

सर्वजण गप्प झाले हळूच एक मास्क म्हणाला, 'अरे माझे बंद तुटले होते दुसरा म्हणाला माझे बंद तुटले होते, सर्वजण म्हणू लागले, अरे आमचे ही बंद तुटले होते, थोडक्यात काय तर आपण सगळे एकाच बॅचचे होतो तर हे कंपनीवाले दामदुप्पट पैसे घेतात. पण वस्तू खराब बनवतात आणि ह्यामुळे घरात भांडणे होतात. मग प्रत्येकालाच आपले अनुभव सांगायचे होते. एक जण म्हणाला 'मला तर त्या बाईने फेकून दिला वापरलाच नाही. दुसरा म्हणाला मला एका पोरांनी उचलला होता त्यांनी तर माझे उरलेले बंद ही तोडून टाकले आणि दिले फेकून.

एक मास्क मात्र खूप हसला व म्हणाला 'माझ्या घरची गंमत सांगतो. माझाही बंद तुटला पण त्या नवरोबाने मात्र बाकीचेही बंद ओढून पाहिले व बायकोला म्हणाला अगं तुला वेळ मिळेल त्या वेळेला हा मास्क नीट शिवून ठेव बरं का मी उद्या वापरेन.'

आत्तापर्यंत गप्प बसलेला एक मास्क म्हणाला माझा अनुभव सांगतो. 'सकाळी घाईघाईत मला तोंडावर घालताना माझाही एक बंद तुटला. नवरोबाने बायकोला सांगितले अगं हा शेवटचा मास्क आहे याचा बंद जरा शिवून दे. मी आंघोळ करून येतो बायकोने बंद शिवला व ती परत कामाला लागली.' नवरा आंघोळ करून आला जेवला व मास्क घालू लागला, तर दुसरा बंद तुटला. त्याने बायकोला अगदी गोड आवाजात हाक मारली, 'अगं बघ काय गंमत झाली ती. तू एक बाजू शिवली आहेस तर दुसरी बाजू रुसली. आता मला पण शीव म्हणते. बायको हात धुऊन आली व म्हणाली चुकलं की माझं सगळ्याच बाजूला टाका घालते. कोणीच नका नाराज होऊ बरं का?' नवरा बायको हसत हसत म्हणाली काय तरी कंपनी ह्या सगळी काम अर्धवट करतात नवऱ्याने हसतहसत मास्क घातला. बायकोला टाटा करून आनंदानं घराबाहेर पडला. मला फार बरं वाटलं माझ्यामुळे त्यांच्यामध्ये भांडण नाही झालं, असो.

शेवटी तळातला मास्क म्हणाला काहीतरी माणसांचे हे नमुने एक-एक माणसांचे स्वभाव! आनंदात कसं राहायचं हे केव्हा शिकणार ही माणसं?

तेवढ्यात स्वीपर आला केराची टोपली उचलून सगळे मास्क जाळायला घेऊन गेला.

कचरा व्यवस्थापनाची सूत्री

- सौजन्य - अभय कोटणीस

'माझा कचरा माझी जबाबदारी' तर आहेच पण तुमचा किंवा इतरांचा कचरा ती पण माझी जबाबदारी. अशी काही संकल्पना तुमच्या मनात येते का?? कोणी तुम्हाला फ्री मध्ये सोनं दिलं तर आपण किती हावरटासारखा घ्याल. अगदी तसेच कचरा व्यवस्थापन पण आपण जर केले तर!!!! कचरा व्यवस्थापन याबद्दल अनेक बुद्धिवंत लोकांचे अनेक शास्त्रोक्त लेख वाचनात आले. महानगरपालिकेचे

आयुक्त आणि सार्वजनिक संस्थांनी अनेक शहरात कचरा उठाव मोहिमा सातत्याने केल्यात. अनेक मोहिमात भाग पण घेतला आणि कचरा म्हणजे काय टाकतात हे अगदी जवळून पाहिले. माझा बागकामाचा वेडेपणा खूप वाढत गेला. काहीतरी नवीन प्रयोग करण्याचे विचाराने माझे मन मला स्वस्थ बसू देईना. घरातील कचरा जो बाहेर जातो त्यावर माझे लक्ष होतेच, पण शहरात अनेक ठिकाणी जो कचरा पडतो त्याचा माझ्या परसबागेत कसा उपयोग होईल याबद्दल विचाराने माझे मन मला शांत बसून देईना. खूप विचार केल्यानंतर लक्षात आलं की यासाठी प्रत्येकाने आपली मानसिकता, मनाचा मोठेपणा आणि आपला दृष्टिकोन बदलला तर मी वर लिहिल्याप्रमाणे 'माझा कचरा तो माझा कचरा आणि तुमचा कचरा माझाच असावा' हे सार्थक होईल. खरंतर मानसिकता बदलणे मी म्हणतो तेवढे एवढे सोपे नाही. यासाठी थोडे धाडस करावेच लागते आणि ते मी केले आणि माझा हा अखंड प्रवास सुरू झाला आणि बाहेरचा नको असलेला कचरा माझ्या परसबागेत येऊ लागला. मला खूप आंतरिक समाधान वाटू लागले यासाठीचे केलेले निरनिराळे प्रयोग तुमच्या माहितीसाठी देत आहे ...

१) **चहाची पूड** - घरातील वापरलेल्या चहापावडरवर माझे वॉचमनसारखे लक्ष असायचे. कुठे टाकता वगैरे वगैरे मला थोडीफार चहा पावडर मिळू लागली पण. तेवढ्यावर माझी गरज पूर्ण होईल ना. मग गल्लीचा चहावाला पहिला. अनेक लोक त्या चहाच्या गाड्याच्या शेजारी चहाचा आस्वाद घेत असत. पण आपल्याला त्याची वापरलेली चहापूड हवी आहे हे त्याला कसे सांगायचे, या विचाराने मी चार-पाच दिवस तसेच घालवले. मग एक दिवस एक ओळखीचा मध्यस्थ घातला आणि सांगितले 'मला तुझी वापरलेली चहा पूड मला हवी आहे' मग काय माझे काम झाले आहे. दररोज दहा पंधरा किलो चहा पावडर मला मिळू लागली. नाहीतरी तो चहावाला दररोज सार्वजनिक कचरा कुंडीत सदरची चहापावडर टाकत होता निदान दहा पंधरा किलो तरी सार्वजनिक कचरा मी कमी केला आणि तो माझ्या परसबागेत येऊ लागला. माझी गरज भागून मी इतर बागप्रेमी पण चहा पावडर विनामूल्य देऊ लागलो. माझा उत्साह वाढत गेला. भिड हळूहळू कमी झाली आणि लोक माझे कौतुक करू लागले बागेतील महत्त्व विचारू लागले.

२) आमच्या गल्लीत एक शनी मंदिर आहे. दररोज देवासाठी सुंदर सुंदर हार हार घातल्यावर देवाचे रूप उठावदार दिसते. एवढ्या सुंदर हार दररोज कचराकुंडीत टाकताना मी पाहत होतो. मग एके दिवशी तिथल्या पूजा करणाऱ्या पूजाऱ्याला विचारलं की 'हे हार मला तू देतोस का?' माझ्या परसबागेत त्याचा मला खूप खतासाठी खूप उपयोग आहे आणि ते हार आठवड्याला माझ्या परस बागेत येऊ लागले.!! मग मी जरी आठवण केले नाही तरीसुद्धा तिथला पुजारी मला हार देऊ लागला. तसेच श्रावण महिन्यात देवांना भाताची पूजा बांधण्याची पद्धत बऱ्याच

ठिकाणी असते, हा भात काय करतात तर ते चकक कचऱ्यात टाकून देतात. मग तो भात पण माझ्या परसबागेत वर्षातून चार पाच वेळा येऊ लागला. आणि सार्वजनिक ठिकाणचा कचरा काही प्रमाणात तरी कमी करण्याचा मी प्रयत्न केला आणि ते एक प्रकारचे देशकार्यच आहे!!

३) आपल्या घरात बऱ्याच वेळेस कडधान्य खराब होण्याची शक्यता असते. खराब झालेले कडधान्य मी भिजवतो. मिक्सरमध्ये घालतो त्यात थोडासा गुळ टाकतो आणि सर्व झाडांना त्याचे पाणी देतो. त्यामुळे सार्वजनिक कचराकुंडीत असं कडधान्य टाकण्याची काही गरज भासत नाही.

४) केळीची साले. प्रत्येक परसबाग करणाऱ्या लोकांना केळीच्या सालीचे महत्त्व माहीतच आहे. निराळे काही सांगायला नको. पण आमच्याकडे कोल्हापुरात उत्तर भारतातील बरेच पैलवान शिक्षणासाठी आणि व्यायामासाठी येतात त्यामुळे ते एका दमात दहा ते बारा केळी खातात. असे पंधरा ते वीस पैलवान एका केळीच्या गाडी भोवती जमले की केळीवाल्याची गाडी रिकामी होते. ते सर्व मी अनेक वर्षे जवळून पाहिले आहे पण त्याच्या सालीचे काय करतात याबद्दल मला उत्सुकता होती. त्या केळीवाल्याची थोडीशी गट्टी जमून त्याची केळीची साली घेऊन येतो. नाही तरी केळीवाला त्या साली कचऱ्याच्या कुंडीतच टाकत होता. आठवड्यातून एकदा किंवा दोनदा मला पिशवी भरून केळीच्या सालीच मिळत होत्या. आता बाजारात अशा गोष्टी आणण्याची माझी भीड पूर्णतः मोडली होती. त्यामुळे बाजारात जाताना आम्ही दररोज चार-पाच पिशव्या घेऊन जातो आणि त्यातील एक पिशवी हे कांद्याच्यासाली, केळीच्यासाली यासाठी रिझर्व्ह ठेवलेली असते. फक्त एकच काम केलं ठराविक विक्रेत्यांच्या कडूनच मी भाजी किंवा केळी किंवा कांदे विकत घेतो. त्यामुळे मला ते प्रेमाने या साली देतात. आमचा कांदा विक्रेता तर मला फोन करून सांगतो 'साहेब साली खूप जमा झालेत लगेच घेऊन जावा..!!!'

५) दसरा-दिवाळीत खूप मोठ्या प्रमाणात झेंडूची फुले येतात बऱ्याच वेळा सण पूर्ण झाला संध्याकाळी व्यापारी लोक किंवा शेतकरी राहिलेली फुले गोणी सह तिथेच कुठेतरी ठेवून जातात. मग रात्री साडेअकरा वाजता किंवा पहाटे अगदी सहा वाजता पोती आहेत ते खतासाठी मी माझ्या बागेत आणू लागलो. झेंडूच्या फुलांचे खत खूप सुंदर होते.

६) शहाळे पाण्याचे जे शहाळे असते त्याची साल खूप सॉफ्ट असते. त्याचे सुंदर कोकोपीट होते. या सालीचा उपयोग पण मी परसबागेत करू लागलो. शहाळे आणून त्याचे छोटे-छोटे तुकडे करायचे आणि मिक्सरमधून काढले की दोन ते तीन शहाळ्यांचं कोकोपीट चांगलं आपली कुंडीवर भरून होतं.

७) होळीची राख - बऱ्याच भागात सार्वजनिक होळी करतात आणि होळीनंतर दुसऱ्या दिवशी ती राख एक कचराकुंडीत टाकली जाते. माझं पण लक्ष

यावर होतं आणि मी ठरवलं सदरची राख दुसऱ्या दिवशी सकाळी जेव्हा कार्पोरेशनचे झाडू कामगार येतात त्यांच्या मदतीने जवळ जवळ एक पोतेभरून राख मी घरी घेऊन येतो. उन्हाळ्याचे दिवस असल्यामुळे सदरची राख वाऱ्याने उडून आणखीन प्रदूषण वाढलं असतं त्याऐवजी परसबागेत त्याचा सुंदर उपयोग होतो!!!

८) अंडी टरफले - घरातील अंड्यांची टरफले असतातच, पण जे लोक अंडी खात नाहीत पण आपल्या परसबागेत याचा उपयोग होतो मग मी अशीच एका आमलेट पाव गाडीवाल्याची मैत्री केली आणि त्याच्याकडून मात्र रात्री अकरा साडेअकरा वाजता मला अंड्याची टरफले आणायला जायला लागायचं. कारण त्यानंतर तो ठीक कचराकुंडीत टाकून द्यायचा. तो टाकण्यापूर्वीच मला तिथं जाऊन ती टरफल आणावी लागतात. एक असतं या लोकांशी जराशी मैत्री आपलं थोडं धाडस हे करावंच लागतं कारण आपलं लक्ष आपल्या बागेतील झाड पानं-फुलं यावर असतं.

९) कुशनचे, फोम गाडी किंवा कोचचे कुशन करणाऱ्या लोकांच्या कडे असे एन्ड पिसेस असतात आणि ते लोक ते कचरा कुंडीत टाकतात हे जेव्हा माझ्या लक्षात आलं तेव्हा त्यांच्याशी संपर्क साधून मी ते माझ्या परसबागेत आणलं आणि मास स्टिक म्हणून त्याचा वापर केला. खूप सुंदर मास स्टिक तयार होतात!! प्रयत्न तर करा!!

१०) रिकाम्या पाण्याच्या बाटल्या हा विषय खूप मोठा आहे आणि खूप लोकांनी त्याच्यावर अभ्यास देखील केला आहे. पण मी अशा बाटल्या त्याचे टोपण काढून आणि मागच्या बाजूने त्याला कट करून माझ्या कार पार्किंगच्या साईडला जी जागा असते त्यात सर्व ह्या बाटल्या ठेवून त्यात माती घालून स्नेक प्लांट लावले. अतिशय सुंदर असे दिसते. निदान कचरा कुंडीत जाणाऱ्या एक पन्नास शंभर तरी बाटल्या वाचल्या तसेच अनेक लोकांनी बघून त्याचे त्यांच्याकडे त्याचे अनुकरण केले. ठीक मला पोचपावतीच मिळाली.!!!

११) खराब झालेला गूळ हे खूप मोठे घरातले दुखणे असते. पावसाळ्यात हमखास गूळ खराब होतो आणि मग आपण तो नवीन आणतो. तो कचराकुंडीत टाकण्याऐवजी मी माझ्या परसबागेत पाण्याचा २०० लिटरचा ड्रम आहेत त्यात टाकतो आणि झाडांना गुळ पाणी देतो आणि नंतर असं माझ्या लक्षात आलं की बऱ्याच किराणामाल दुकानदाराकडे असा गूळ असतो आणि त्यांच्याकडून मी पंधरा ते वीस रुपये किलो गुळ आणू लागलो आणि त्यापासून जीवामृत किंवा पाण्यात मिक्स करून किंवा ताक आणि गूळ याचे मिश्रण करून बागेला देऊ लागलो.!!!

१२) दसरा दिवाळी आणि सणासुदीला आपल्याकडे खूप ऑफर येतात. आणि गंमत म्हणजे शेजारणीनं मिक्सर घेतला आणखीन काही नवीन भांडी घेतली की आपल्या घरात सुद्धा त्याचे पेव फुटते आणि मग आपण एक्सचेंज ऑफरमध्ये

असे मिक्सर किंवा भांडी घेतो आणि ती माझ्यासाठी एक पर्वणीच असते कारण चांगल्या स्थितीत असलेला मिक्सर बदलून नवीन मिक्सर जेव्हा घरात आणतात तेव्हा जुन्या मिक्सरचा उपयोग मी माझ्या परसबागेत केळीच्या सालीचे पावडर किंवा संत्र्यांची पावडर किंवा शहाळेच्या तुकड्यांचे कोकोपीट करण्यासाठी वापरतो!! टाकण्यासारखे मला कधी काही दिसतच नाही.

१३) आपल्या घरातल्या कामात पीव्हीसी प्लंबिंगच्या पाईपचे एक इंची, चार इंची, सहा इंची प्लास्टिकचे पिसेस खूप वेळा टाकून दिलेले जातात. स्क्रॅपमध्ये त्याला जवळ जवळ शून्य किंमत असते अशा प्लास्टिकच्या तुकडे किंवा पीव्हीसी उपयोग आपल्या परसबागेत खूप चांगला होतो म्हणजे अशा पाइपला गरम करून भोके पार पाडले की कुंडीत अगदी शेवटपर्यंत घालता येतात आणि त्यात पाणी घातले किंवा खत घातली किंवा इतर काही द्रवरूप औषधे दिली तर कुंडीच्या मुळाशी पोहोचतात, तसेच चार इंची आणि सहा इंची पाईप असते ते वाळा वनस्पती लावण्यात खूप उपयोगी होते.!!! प्रयत्न तर करा नसेल तर विचार तरी करा.

१४) केसांचे गुंतवळ ज्यांची परसबाग जमिनीवर आहे तिथे उंदीर आणि घुशी खूप येतात त्यांच्या बिळापाशी सदर चे केस किंवा गुंतवळ घालून ठेवले तर उंदीर घुशी यायचे प्रमाण कमी होते!!

१५) बैलपोळा, नागपंचमी, गौरी गणपती या आपल्या हिंदू सणात पूजा झाल्यानंतर आपण मातीचे बैल किंवा मातीचे केलेले नाग, गौरीच्या मूर्ती आणि गणपतीच्या मूर्ती आपण विसर्जन करतो किंवा बरेच लोक ते एखाद्या झाडाच्या बुंध्याजवळ पिंपळाच्या झाडाजवळ ठेवून देतात. मी अशा मूर्ती किंवा नागपंचमीचे मातीचे नाग घरी आणतो कुंडीत घालतो आणि त्यात एक झाड लावतो सुंदर पैकी झाड येते!! सार्वजनिक ठिकाणी केलेला हा एक प्रकारचा कचराच आहे.

१६) शेंगांची टरफले - परवाच माझ्या एका मित्राचा फोन आला की माझ्याकडे शेंगाचे दाणे आहेत, तुला घरी वापरावयास पाहिजे असेल तर बघ माझ्या शेतातील शेंगा आहेत. म्हणून मी त्याच्या घरी गेलो शेंगदाणे तर विकत घेतले पण उत्सुकतेपोटी त्याला तर टरफलाचे काय करणार? म्हणून विचारलं तर तो म्हणाला 'मी कचरा कुंडीत टाकून देणार' मी त्याला म्हटलं की त्याच्या पेक्षा ते तू मला दे. बायकोला मला जुना मिक्सर प्रेझेंट दिला होताच, त्यात त्या टरफलांची बारीक पूड केली आणि प्रत्येक कुंडीला मल्लिंग म्हणून त्याचा वापर केला.

१७) कांदे पोहे, उपीट किंवा घरातल्या अनेक पदार्थांमध्ये आपण कढीपत्ता वापरतो तसेच लिंबू पण वापरतो. बऱ्याच वेळा माझ्या लक्षात असा आलं की लोक हॉटेलमध्ये किंवा घरात कढीपत्त्याची पाने आणि लिंबूचे तुकडे टाकतात आणि मग ते खरकटे यातून कचराकुंडीत जाते. त्याच्या ऐवजी जर आपण खाल्ले तर कढीपत्ता पासून आपला जो बीपी आहे तो कंट्रोल होण्यास मदत होते तर लिंबाच्या त्या

सालीपासून विटामिन 'पी' मिळते. ते आपण खाल्ले तर काय होईल म्हणून ते मी खाण्यास चालू केले. प्रत्येकाने सुरू केलं तर तेवढा कचरा सार्वजनिक कुंडीत जाणारा तो कमी होण्यास मदत होईल.

१८) जवळजवळ प्रत्येकाच्या घरी वडिलोपार्जित तांब्याची भांडी असतात तर सदरची भांडी ही घरात अडगळ म्हणून आणि आपण वापरात नसल्याने तसेच पडून राहतात. आपल्या भावना त्यात गुंतलेल्या असतात. तर परसबागेतील आपल्या पाण्याच्या ड्रममध्ये सदरची तांब्याची भांडी जर आपण टाकली तर झाडाला आपसुकच उब मिळते.!!!

१९) मुदत संपलेली औषधे ही प्रत्येकाच्या घरात असतातच. तर याचा उपयोग आपण आपल्या परसबागेत १००% करू शकतो, त्यातल्या त्यात लहान मुलांची औषधे असतात. त्यात सर्व प्रकारची विटामिन्स असतात. कोणती औषधे आहेत याचा थोडासा अभ्यास करून आपल्या परसबागेत वापरण्यास काही हरकत नाही !!

१९) पिंपळ आणि वडाचे छोटी रोपे बऱ्याच ठिकाणी या दिवसात तुम्हाला दिसतात. तर सदरची रोपेही कालांतराने कार्पोरेशनचे लोक किंवा तिथे राहणारे लोक आहेत ते काढून टाकतात !! तर अशी कमीत कमी पंधरा ते वीस रोपे दरवर्षी काढून आणतो माझ्या परसबागेत छोट्या छोट्या कुंडीत लावतो आणि एक वर्षात साधारण एक ते दीड फूट उंचीचे झाले की सार्वजनिक ठिकाणी गरजू लोकांना वाटतो. तसे जर बघायला गेले तर हा एक प्रकारचा कचराच असतो जो काढून लोक किंवा कार्पोरेशनचे लोक टाकतात. त्याचा उपयोग अशा पद्धतीने करता येतो ज्याच्या मुळे पर्यावरणाला खूप मोठी मदत होते!!

२०) उदबत्तीची राख आपल्याकडे जमते ते झाडाच्या कुंडीत टाकली तर थोड्या अंशी तरी प्रदूषण थांबेल.

२१) घाटावरील राख - याचा उपयोग मी माझ्या परसबागेत केला नाही. पण सार्वजनिक ठिकाणी करून पाहिला तर या राखेचा इफेक्ट परिणाम एवढा चांगला होतो की ही राख ज्या झाडांना घातलेली आहे त्या झाडांची वाढ अतिशय निकोप आणि अतिशय सुंदर होते. याचं आम्ही प्रात्यक्षिकच करून पाहिला आहे!!

यातील सर्व प्रयोग मी प्रत्यक्ष केले आहेत. असो... या अनेक ज्ञात-अज्ञात गोष्टीमुळे माझ्या परसबागेत विविध प्रकारची झाडे वेली तयार झाले आहेत आणि त्यामुळे प्रचंड मोठ्या प्रमाणात गांडुळे पण तयार झाली आहेत. मी माझ्या परसबागेत कुठलेही कीटकनाशक मला लागत नाही. बुलबुल मुनिया चप्पेवाला यांची ५ ते ६ तरी घरटी माझ्या परसबागेत आहेत.

कढीपत्ता, ब्रह्मकमळ झाडांमुळे खूप प्रकारच्या फुलपाखरांचे पण वास्तव्य माझ्या परस बागेत आहे. कोविडमुळे मला एकांतवास मुळीच आला नाही तर माझी

शंभर ते दीडशे झाडे पाने फुले पक्षी माझ्याशी बोलू लागले. यांच्याशी माझी मैत्री अगदी घट्ट झाली आणि मी मनाने तरुण झालो. कचऱ्यापासून कंपोस्ट लवकर तयार व्हावे म्हणून मी माझ्या स्वतःचे असे एक 'डी कंपोस्ट मशीन' तयार केले आणि ते शंभर टक्के यशस्वी झाले आहे. तसेच जवळ जवळ अठरा ते वीस प्रकारचे एन्झाइम्स तयार केलेत, ज्याचा उपयोग आपल्या परसबागेत अतिशय परिणामकारक होतो. साडेचारशे वर्षांपूर्वी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कचरा व्यवस्थापनावर आज्ञा पत्र लिहिले आहे त्यातील सारांश खालील प्रमाणे आहे.

गडावरील किंवा बाजारात केरकचरा पडू न द्यावा कचरा गडाखाली न टाकता जागोजागी परसात टाकून भाजीपाले करावेत.

माझ्या सदर लेखाचा शीर्षकाचा अर्थ तुम्हाला आता लक्षात आला असेल. अनेक बाग प्रेमींना तर यावर गांभीर्याने विचार करून अनुकरण केले तर या कचऱ्याचे सोन्यात रूपांतर होईल. कित्येक हजार टन कचरा कमी होईल मनुष्यबळ वाचेल. ही एक प्रकारची आपण केलेली देशसेवाच आहे.

स्व-अस्तित्वाचे भय

- माधुरी सोलंकी

सर्वप्रथम आपण स्व-अस्तित्व म्हणजे काय? हे पाहू. स्व म्हणजे स्वतः आणि अस्तित्व म्हणजे असणे. यासाठी माणसाची सारखी धडपड चालली असते. म्हणजे फक्त जीवन जगण्यासाठीचे कष्ट नव्हे तर मी ह्या सगळ्यांत ठळकपणे सदैव समोर कसा राहीन? लोकांच्या लक्षात कसा राहीन? हे सुद्धा ओघानेच आले.

आता आपण भय म्हणजे काय? हे सुद्धा पाहू या. मन म्हणजे एखाद्या वस्तु किंवा परिस्थितीची अनुपस्थिती असूनही कोणताही खरा धोका नसताना फार भीती वाटणे. भय हे आपल्या दैनंदिन क्रियाकलापांवर नकारात्मक प्रभाव पाडू शकते. भय भीती ही कुठल्याही गोष्टीची असू शकते.

माणसाच्या ठायी मन आहे. तशाच मनाच्या तऱ्हाही आहेत. पण कायम मनाला मुरड घालून जगायला लागल की जीवनाची पायवाट अवघड वाटायला लागते. माणसाच्या मनात नाना प्रकारचे विचार सुरू असतात. मी समाजात चांगले वागले पाहिजे. सगळ्यांनी मला चांगलंच म्हटलं पाहिजे. मी प्रत्येक ठिकाणी अप्रेसर असायला पाहिजे, यामुळेच भीतीचा जन्म होतो.

आताच आपण करोना काळाचा अनुभव जवळून घेतला आहे. मृत्यूचे तांडव आपण फारच जवळून पाहिले आहे. प्रत्येकाचा मृत्यूशी संघर्ष पाहिला, जगण्याची धडपड पाहिली. माणसाला वाटते मी मेलो म्हणजे माझे अस्तित्व संपले अगदी गरीब श्रीमंत हा भेद न करता मृत्यू माणासाला कवटाळीत होता.

स्त्रीला जेव्हा गर्भधारणा होते. तेव्हा त्या गर्भात एका जीवाचा प्रवेश होतो-

पण त्या स्त्रीला प्रत्येक क्षणी किंवा एकांतात असताना अनामिक भीती वाटत असते. कदाचित त्यासाठीच आपल्या संस्कृतीमध्ये वनभोजन, डोहाळे जेवण, चोर ओटी भरणे हे सोहळे साजरे केले जात असावेत. त्याने तिचे मन थोडे आनंदित होऊन. भीती कमी होत असावी. गर्भात असलेल्या जीवाला सुद्धा आपले अस्तित्व जाणल्यापासून भीती असावी. मुलगी असली तर तिचे अस्तित्वच नाकारण्याचे प्रमाण ही आपण बघतो आहोत.

जेव्हा माणसाचा जन्म होतो. जन्मासोबत भीतीचाही जन्म होतो. जन्माला येण्याच्या अगोदर जीवाला स्वस्वरूपाची जाणीव असते. जन्माला येऊन जगाचे वारे लागले की स्वस्वरूपाची नेणीव निर्माण होते. मानव जीवनात भय खोलवर रुतून बसले आहे. माणसाने कितीही प्रयत्न केले तरी जीवनातील भय काही केल्या हलत नाही. मागे पुढेही होत नाही. मग नाहिसे होण्याची गोष्ट तर दूरच राहते. मानवी जीवनाचा प्रवाह काळाच्या स्वामित्वाखाली अखंड वाहतो. पुढे काय होणार हे कोणालाही कळत नाही. त्यामुळेच माणसाच्या मनात भीती घर करून बसली आहे.

जन्म आणि मृत्यू ह्यांची एक सुंदर गोष्ट मला इथे आर्वजून सांगावीशी वाटते. एका गावाला एक नदी होती. नदीच्या काठावरच्या औदुंबराला नुकताच पार बांधला होता. ते दोघे पाण्यात पाय सोडून बसले होते. ग्रीष्माचा काळ होता. ढग दाटून येऊ लागले होते. त्या दोघांच्या सावल्या पाण्यात प्रतिबींबांशी लपाछपी खेळत होत्या. दोघांमध्ये कोणत्यातरी गहन विषयावर चर्चा चालू होती. एकाचा चेहरा स्थितप्रज्ञ होता. तर दुसऱ्याच्या चेहऱ्यावर खिन्नतेचा झाकोळ. त्या दोन प्रतिमा कुणी साध्यासुध्या नव्हत्या तर त्यापैकी एक होती जीवन आणि दुसरा होता मृत्यू. जीवनाच्या चेहऱ्यावर औदासिन्य स्पष्ट दिसत होते. मृत्यूही रिता भासत होता. आजवर त्याने खूप ऐकून घेतले होते. लोक त्याचे नुसते नाव देखील घेण्यास टाळत होते. “असं का होतं रे की लोक फक्त तुझ्यावर प्रेम करतात? तुझी अपेक्षा करतात पणा मला मात्र झिडकारतात. माझा विचारही त्यांना असह्य होतो. खरे तर आपण एकाच ईश्वराची लेकरे आहोत? मग हे असे का?” जीवन हसले, आपला हात मृत्यूच्या गळ्याभोवती गुंफला, आणि ते म्हणाले तू एक कटु घृणास्पद सत्य आहेस आणि मी एक लोभस मृगजळ !

हे झाले मृत्युचे भय म्हणून श्रीकृष्णाने अर्जुनाला गीतेमध्ये सांगितले आहे. नैनं (ज) छिन्दन्ति शस्त्राणि, नैनं दहति पावकः

न चैनं क्लेदयन्त्यापो, न शोषयति मारुतः॥

माणूस म्हणून जन्माला येणं दुर्मिळ असतं. अव्यंग स्वरूपात माणूस जन्माला आला तरी मानवाची सेवा करणे स्वतःला चिंतनातून उच्चस्तरावर नेणे त्याहूनही दुर्मिळ आहे. हे ज्याला जमले त्याला जीवनाचे मर्म समजते. त्याने मृत्यूच्या भीतीवरही मात केली असे म्हणायला हरकत नाही. जगण्यानी छोट्याछोट्या

गोष्टींचा निखळ आनंद लुटू या. पुढे काय होईल हि भीती न बाळगता हसत खेळत जीवन जगू या.

सोनेरी शिक्षा

– संजीवनी बोकील

मधली सुट्टी झाली होती. डबे खाणं संपवून काही मुलं खेळायला लागली होती. हॉलच्या पायरीवर बसलेल्या मायाकडून वडापाव घेण्यासाठी गर्दी झाली होती. मुलींचे घोळके कट्ट्यावर बसून गप्पा मारू लागले होते. मधली सुट्टी देते तो आनंदविसावा सगळ्या पटांगणात पसरून राहिला होता.

स्टाफरूममध्ये आम्हा टीचर्सच्या गप्पा रंगात आल्या होत्या. चहाच्या कपाबरोबर काही राजकारणाच्या गप्पाही तोंडी लावल्या जात होत्या. मीही चहा संपवून कपाटातल्या माझ्या कप्प्यातून प्रगतीपुस्तके काढून घ्यायला उठले होते. एवढ्यात पाचवीतली एक मुलगी रडत रडत आत आली. ‘बोकील बाई कुठेत?’ असं विचारत. तिच्या हातात एक चेपलेला लहानसा अल्युमिनियमचा डबा होता. मी तिला घेऊन बाहेर गेले. बाहेरच्या पायरीवर बसले, तिला शेजारी बसवलं. तिचे हुंदके थांबत नव्हते. तिला शांत करायचा प्रयत्न करीतच मी तिच्या रडण्याचं कारणही विचारायचा प्रयत्न करत होते. पाचवीतली ही मुलगी माझ्याकडे का आलीय ते मला कळत नव्हतं कारण छोट्या वर्गांना मी कधीच शिकवत नव्हते.

हळूहळू तिचे हुंदके थांबले आणि तिने हातातला डबा माझ्यापुढे धरला. तो डबा सगळीकडून चेपला होता. कारण विचारल्यावर मला कळले की ती पटांगणाच्या कडेच्या कट्ट्यावर डबा खायला बसली होती आणि खाऊन झाल्यावर खेळायच्या नादात डबा तिथेच विसरली. नंतर आणायला गेली तेव्हा काही मुले तिच्या डब्याचा फूटबॉल करून खेळत होती. तिच्या डब्याची ही अवस्था ज्यांच्यामुळे झाली होती ती माझ्या वर्गातील, दहावीतील मुले होती. म्हणून ती तक्रार घेऊन माझ्याकडे आली होती.

हे सांगतानाच तिने तो डबा माझ्या हातात दिला आणि त्याची अवस्था बघून मी खरोखर शहारले. आता माझी आई मला मारेल बाई, मी आईला काय सांगू? असं म्हणून ती परत स्फुंदू लागली. मी तो डबा माझ्याकडे घेतला. तिला म्हटले, आईला सांग की डबा बोकील बाईकडे आहे आणि जमले तर उद्या संध्याकाळी मला भेटायला या. मग मी त्यांना सगळं सांगेन.

प्रकरणाची संपूर्ण जबाबदारी मी माझ्या खांद्यावर घेतलेली पाहून पोरीचं टेन्शन सरबतातल्या बर्फासारखं विरघळून गेलं आणि ती डोळे पुसून उड्या मारत जिना चढून तिच्या वर्गात गेली.

माझ्या वर्गावर माझा शेवटचा तास होता. वर्गात जाऊन तो डबा मी टेबलावर ठेवला आणि खुर्चीत बसले. नेहमीप्रमाणे सामूहिक कविता म्हणून

झाल्या. आज बाई खुर्चीत कशा बसल्यात याचं आश्चर्य सगळ्या चेहऱ्यांवर दिसत होतं. टेबलवर ठेवलेला डबा पाहून काही मुलं चपापून खाली माना घालून बसलेली माझ्या नजरेला दिसत होती.

कविता संपल्यावर मी डब्याकडे बोट दाखवून म्हटलं, हा पराक्रम ज्यांनी केला आहे त्यांनी शाळा सुटल्यावर मला स्टाफरूमच्या बाहेर भेटायचं आहे. माझा विश्वास आहे की यात सामील असलेले सगळे जण तिथे येतील.

मुलांच्या हातून घडतात त्या बव्हंशी चुका असतात, गुन्हे नाहीत हा माझा विश्वास होता. योग्य पद्धतीने हाताळले तर चुका सुधारू शकतात हा माझा अनुभव होता आणि अजूनही आहे. कधी कधी चुका अनवधानानेही होतात. मुलांना त्यांची बाजू आधी मांडू द्यायला हवी. मग काय तो न्यायनिवाडा! आवाज चढवून डाफरण्याऐवजी, आपण कुठे चुकलो हे मुलांना आतून स्वतःला कळायला, पटायला, मान्य व्हायला हवं. ते झालं की मग सुधारणेचा मार्ग आपोआप पायाखाली येतो ही माझी श्रद्धा आहे. मुलांच्या चुकीचा पंचनामा भर वर्गात करण्यासारखी घोडचूक नाही आणि मूठभर मुलांना झापण्यात वर्गाचा वेळ वाया घालवण्यासारखा मूर्खपणा नाही असं माझं दृढ मत आहे. त्यानुसारच सारं काही झालं.

शाळा सुटली. स्टाफरूम बऱ्यापकी रिकामी झाली मग मी बाहेर उभ्या असलेल्या पाच जणांना आत बोलावलं, डबा दाखवला आणि हे तुम्हीच केलंत का विचारलं. ते कबूल झाले पण त्यांचं म्हणणं होतं की 'डबा तिथे खाली पडला होता'. मी म्हटलं, तुम्ही तो उचलून ऑफिस मध्ये का ठेवला नाहीत? या गोष्टीने मला फार दुःख झालं की माझ्या वर्गातल्या मुलांनी हे वाईट कृत्य करावं. तुम्ही डब्याला नव्हे, एका गरीब माणसाच्या कष्टांना लाथ मारलीत. हा डबा खरेदी करायला जी रक्कम लागली असेल ती त्याने घाम गाळून मिळवली असेल त्या मेहनतीचा तुम्ही अपमान केलात. अरे, एखाद्या गोष्टीला चुकून पाय लागला तरी नमस्कार करायची आपली पद्धत! आणि इथे अन्नाला लाथा मारल्यात तुम्ही?

मला भीती या गोष्टीची वाटते की आज एका निर्जीव गोष्टीचा असा छळ करणारे तुम्ही उद्या कॉलेजमध्ये एखाद्या सजीव व्यक्तीचाही गंमत म्हणून असा छळ करायला मागेपुढे बघणार नाही. तुम्ही रॅगिंग करणारे बनावल याचीच तर ही लक्षणे नाहीत? इतका दुष्टपणा आला कुठून? वर्षभर माझ्या हाताखाली शिकलेली मुलं असं दुष्कृत्य करत असतील तर तुमच्याऐवजी शिक्षा मीच घ्यायला हवी.

माझं शेवटचं वाक्य ऐकल्यावर मुले हलली. सगळ्यांच्याच तोंडून 'सॉरी बाई, तुम्ही आम्हाला वाटेल ती शिक्षा करा पण असं नका म्हणू' असे पश्चात्तापाचे अस्सल उद्गार निघू लागले.

मी म्हटलं, तुम्हाला शिक्षा करून त्या बिचारीचा डबा परत मिळणार आहे का? मुलं क्षणभर गप्प बसली मग एकजण म्हणाला, 'आम्ही भरून देऊ तिचा डबा.' कसा? पालकांकडून पैसे घेऊन? मग तुमच्या चुकीची शिक्षा पालकांना झाली.

‘नाही बाई आम्ही काम करू काही तरी.’

मी म्हटलं, ठीक आहे पण तुम्ही या सगळ्याची कल्पना आधी पालकांना दिली पाहिजे. त्यांची परवानगी घेऊनच पुढे काय ते करायचं. मान्य आहे? सगळ्यांनी माना डोलावल्या. आणि एक, आठवडाभर माझ्याशी बोलायचं नाही. त्यांचे चेहरे पार उतरले. ही शिक्षा कदाचित त्यांना मोठी वाटली असावी.

तो शुक्रवारचा दिवस होता. मंगळवारी सकाळी त्या मुलीची आई मला भेटायला आली. सोमवारी मुलांनी त्या मुलीला तिच्या डब्यापेक्षा चांगला डबा छान प्रेझेंटेशन पेपरमध्ये गुंडाळून दिला होता. त्यासाठी पैसे कुटून आणलेत असे ती त्यांना आज विचारायला आली होती. तिला कळले ते असे की त्यांच्यापकी एकाच्या काकांचे जवळच लहानसे घर होते. घराभोवती वाढलेले गवत काढून बाग स्वच्छ करायचे काम माळ्याऐवजी मुलांनी रविवारी केले होते. मुले १५-१६ वर्षांची होती त्यामुळे काही अडचण नव्हती. अल्युमिनियमचा डबा काही फारसा महाग नव्हता. तेवढे पैसे सहज मिळवता आले होते त्यांना, तास- दोन तास काम केल्यावर.

मी वर्गात गेले तर टेबलवर रंगीत कागदात गुंडाळून एक पेन ठेवले होते. हे काय आहे विचारल्यावर एकाने उभे राहून सांगितले की-डबा घेऊन झाल्यावर पैसे उरले. मग त्यातून आम्ही तुमच्यासाठी हे पेन आणले.

माझ्यासाठी? कशाला? माझा काय संबंध? मला नको बाबा हे. मी असं झटकून टाकताच पाचांचे चेहरे गोरेमोरे झाले. एकजण उठून हळूच म्हणाला, ‘मॅम तुम्ही या पेनने रोज प्रेजेंटी मांडा. तुमच्या हातात हे पेन बघून आम्हाला आमच्या चुकीची रोज आठवण येईल आणि परत अशी चूक आमच्या हातून होणार नाही. मग जरासा धीर चेपला पांडवांचा आणि दुसरा म्हणाला, बाई, आता तुम्ही आमच्याशी बोलणार ना?’

ते प्रामाणिक, भाबडे शब्द ऐकून मला भरून आले. मग बाई, उघडा ना पेन. असा आग्रह सुरू झाला. सोनेरी रंगाच्या त्या पेनने मी रोज हजेरी मांडली. तो प्रत्येक दिवस माझ्यासाठी सोनेरी होऊन गेला.

शिक्षक दिन पर विशेष – डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन

– अजय पांडे, वरिष्ठ पत्रकार, नागपुर

विश्व के सबसे बड़े प्रजातांत्रिक देश भारत के राष्ट्रपति रहे डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् का जन्म ५ सितंबर १८८८ को चेन्नई से कोई ४० किलोमीटर दूर एक गांव तिरुत्तनी में एक सामान्य ब्राह्मण परिवार में हुआ था। उनके पिता वीरस्वामी अय्या पौरोहित्य कर्म करते थे। जिस सर्वपल्ली शब्द का उपयोग उनके नाम के पहले किया जाता है...यह गांव वास्तव में उनके पूर्वजों का गांव है, परंतु राधाकृष्णन् का जन्म इस गांव में नहीं हुआ; क्योंकि उनके पिता तिरुत्तनी आ गए थे। अपने

मातृसेवा/सप्टेंबर २०२३ (२३)

राष्ट्रपतिकाल में उन्होंने अनेक देशों की यात्रा की, लेकिन प्रत्येक यात्रा में भारतीय संस्कार ही उनके सहचर रहे। वे लोकमान्य तिलक और स्वामी विवेकानंद से बहुत प्रभावित रहे। डॉ. राधाकृष्णन् ने एम.ए. करने के पूर्व वेल्स में स्कूली शिक्षा पाई थी। वे स्वामी विवेकानंद के भाषणों को प्रेरणा का सूत्र मानते थे। वे १२ मई १९६२ को विश्व के इस सबसे बड़े प्रजातांत्रिक राष्ट्र के राष्ट्रपति बने। १९५१ में वे मास्को में न केवल भारत के राजदूत थे, वरन आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय में प्राच्य धर्मों और आचार संहिता के प्रोफेसर भी थे। आश्चर्यजनक बात तो ये है कि मात्र बीस वर्ष की उम्र में वे मद्रास के प्रेसीडेंसी कॉलेज में दर्शन और तर्कशास्त्र के सहायक प्राध्यापक बन गए थे। वे १९११ में एम.ए. हो गए थे। उनका जन्मदिन शिक्षक दिवस के रूप में इसलिए मनाया जाता है; क्योंकि उनके जीवन का महत्त्वपूर्ण हिस्सा वह रहा है, जब उन्होंने एक शिक्षाविद के रूप में अपनी सेवाएं प्रदान कीं। अपने अध्यापन काल में वे हमेशा छात्रों को सहायता रहते रहे। मात्र ३२ वर्ष की आयु में उनके दो ग्रंथ दी रेन ऑफ रिंजीन इन कर्टेपररी फिलोसफी और दी फिलोसॉफी ऑफ रवींद्रनाथ प्रकाशित हुए। उल्लेखनीय तथ्य यह भी है कि डॉ. राधाकृष्णन् हमारे प्राचीन ग्रंथों.... उपनिषद, दर्शनशास्त्र और अन्य आध्यात्मिक ग्रंथों के अध्येता थे। उनकी प्रतिभा को पहचानकर कोलकाता विश्वविद्यालय ने उन्हें प्रोफेसर नियुक्त किया था। इस विश्वविद्यालय के कारण उनकी ख्याति में अभूतपूर्व वृद्धि हुई थी। वर्ष १९३१ में वे जब आंध्र विश्वविद्यालय के कुलपति बने तब तक उनकी ख्याति विश्वव्यापी हो चुकी थी। काशी विश्वविद्यालय का उनका कार्यकाल भी अत्यंत महत्त्वपूर्ण माना जाता है। डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन की अप्रतिम योग्यता, प्रतिभा का ही प्रमाण था कि उन्होंने विदेशी धरती पर जब जब भी व्याख्यान दिए, तब तब अपने राष्ट्र को कभी ओझल नहीं होने दिया। भारतीय मनीषा के अनेक चमत्कार उनकी बौद्धिक ऊर्जा से झरते थे। उन्होंने एक बार अंग्रेजी सभ्यता को ध्यान में रखकर कहा था कि आपने हमें धरती पर तेज दौड़ना, हवा में काफी ऊंचाई तक उड़ना और पानी पर तैरना तो सीखा दिया, लेकिन मनुष्यों की तरह रहना आपको नहीं आया। वे संस्कृति और राष्ट्रीयता के सबसे बड़े समर्थक थे। गांधीजी के अहिंसा के सिद्धांत को उन्होंने अपने जीवन में पूर्णरूपेण उतार लिया था। लोकतंत्र के प्रति उनकी गहरी निष्ठा थी। अपने राष्ट्र और उसकी गरिमा का जितना ध्यान डॉ. राधाकृष्णन् को रहा उतना शायद ही किसी अन्य में देखने को मिलता हो। डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् ने जिन महत्त्वपूर्ण कृतियों का अवदान साहित्य को दिया उनमें भी भारत को देखा जा सकता है, जैसे....दी हिंदू व्यू ऑफ लाइफ, दी हार्ट ऑफ हिंदुस्तान, दी गौतम बुद्ध, दी फिलासफी ऑफ रवींद्रनाथ, महात्मा गांधी, इंडिया एंड चाइना, रिंजीन एंड सोसाइटी, भगवद्गीता, ग्रेट इंडियंस, दी धम्मपद, दी प्रिंसिपल ऑफ उपनिषद, ब्रह्मसूत्र आदि अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रंथों में उनका सांस्कृतिक प्रेम, राष्ट्रीयता और विभिन्न धर्मों के प्रति सम्मान

की झलक मिलती है। उनकी राजनीतिक सोच में भी जीवनदर्शन और अहिंसा की अनुगूँज सुनाई देती है।

वे एक ऐसे महापुरुष थे जिनमें हम समूचे मानव समाज, उनके संस्कार, उनके विचार, जीवन दर्शन और उनकी आस्थाओं को देख सकते हैं। उनकी दिव्य प्रतिभा को नमन है। शिक्षा और शिक्षक के प्रति सम्मान ही उनके प्रति सच्ची श्रद्धांजलि है।

ऑगस्ट २०२३ मधील महत्वाचे दिवस -

६ श्रीकृष्ण जयंती, १४ पोळा, १८ हरितालिका तृतीया, १९ श्रीगणेश चतुर्थी, २० ऋषिपंचमी, २१ श्रीज्येष्ठागौरी आवाहन, २८ अनंत चतुर्दशी

शाखावृत्त -

स्वातंत्र्यदिन

- डॉ. लता देशमुख

मातृ सेवा संघ सीताबर्डी नागपूर येथे १५ ऑगस्ट, स्वातंत्र्यदिन उत्साहात साजरा करण्यात आला. यावेळी रोटरी क्लब ऑफ नागपूर ईशान्यच्या माजी सचिव, राठी हॉस्पिटल च्या संचालिका डॉ. मनीषा राठी यांच्या हस्ते ध्वजारोहण करण्यात आले. मातृ सेवा संघाच्या कोषाध्यक्षा डॉ. वृषाली देशपांडे, मेडिकल सुप्रीटेंडेंट डॉ. पुष्पा भावे, प्रकल्प प्रमुख, सर्व मा. डॉक्टर्स, परिचारिका, मातृ सेवा संघाचे कर्मचारी यावेळी उपस्थित होते. डॉ. राठी मॅडम यांचे स्वागत डॉ. वृषाली देशपांडे यांनी रोपटे देऊन केले. यावेळी स्नेहांगण दिव्यांग मुलांची शाळा आणि नर्सिंग परिचारिका प्रशिक्षण केंद्राच्या विद्यार्थ्यांनी विविध कार्यक्रम सादर केले. यात स्नेहांगणच्या विद्यार्थ्यांनी सुंदर असे देशभक्तीपर गीत सादर केले त्यानंतर कु. अन्वेषा जंजाळ, प्रिंसी बनसोड यांनी दमदार अशी भाषणे सादर केली. नर्सिंग प्रशिक्षणार्थींनी यावेळी सुंदर असा नृत्याविष्कार सादर केला त्याचप्रमाणे भारतातील कर्तृत्ववान महिला सावित्रीबाई फुले, सिंधुताई सपकाळ, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, जिजामाता या महान स्त्रियांची वेशभूषा घेऊन त्यांची महती सादर केली. त्याचप्रमाणे काही विद्यार्थ्यांनी भाषण आणि देशभक्तीपर गीते देखील यावेळी सादर केली. कार्यक्रमाच्या अध्यक्ष डॉ. मनीषा राठी मॅडम आपल्या भाषणात उद्धोधन करताना म्हणाल्या की आपल्याला स्वातंत्र्य हवे आहे, रुढीवादी विचारांपासून. प्रत्येकाला विचारांचे स्वातंत्र्य हवे आहे. प्रत्येकाला त्याच्या मनाप्रमाणे जीवन जगता यावं आणि मनाप्रमाणे उंच भरारी घेता यावी. याकरिता सर्वांनी एकजुटीने कार्य करायला हवे असा संदेश त्यांनी आपल्या भाषणातून दिला.

यावेळी १५ ऑगस्ट आणखी एका कारणासाठी मातृसेवा संघाकरिता अभिमानाचा ठरला की, मातृसेवा संघाच्या सचिव आदरणीय डॉ. लता देशमुख यांना महिला व बाल विकास क्षेत्रात केलेल्या उल्लेखनीय योगदानाबद्दल महाराष्ट्र शासनाचा

मातृसेवा/सप्टेंबर २०२३ (२५)

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर पुरस्काराने माननीय उपमुख्यमंत्री देवेंद्रजी फडणवीस यांच्या हस्ते सन्मानित करण्यात आले. याकरिता डॉ. लता देशमुख मॅडम यांचे सर्वांनी अभिनंदन केले.

कार्यक्रमाच्या शेवटी नर्सिंग प्रशिक्षण केंद्राच्या मुख्याध्यापिका श्रीमती कांचन बान्ते यांनी आभार प्रदर्शन केले. कार्यक्रमाचे संचालन श्रीमती मृणाली देशमुख यांनी केले. सर्व विद्यार्थ्यांना यावेळी गोड खाऊ देण्यात आला.

नंदनवन शाळा – कार्यक्रमाचा अहवाल

– यशःश्री वाघ

मातृ सेवा संघ नंदनवन दुर्बल मनस्क मुलांची शाळा येथे कायम विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने विविध उपक्रमांचे आयोजन केले जाते. ज्या मध्ये वेगवेगळ्या शैक्षणिक सहली, शिबिरे आणि सर्व सण-उत्सव यांचा समावेश होतो.

जिल्हा समाज कल्याण विभागातर्फे नागपूरातील सर्व विशेष शाळांमधील विद्यार्थ्यांसाठी रमण विज्ञान केंद्र येथे शैक्षणिक भेटीचे आयोजन करण्यात आले होते त्यांच्या सुचनेनुसार दि. २१ ऑगस्ट २०२३ रोजी २५ विद्यार्थ्यांना घेऊन शाळेतील विशेष शिक्षक व मानसशास्त्रज्ञ यांनी केंद्राला भेट दिली. तेथील निदेशकांनी विज्ञानावर आधारित प्रयोग विद्यार्थ्यांना सोप्या भाषेत समजावून सांगितले. विद्यार्थ्यांनी उत्साहाने माहिती समजून घेतली व प्रत्यक्ष प्रयोग करून बघितले.

विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने आवश्यक वैद्यकीय तपासणी करण्यासाठी शाळेत वर्षभरात तीन ते चार मेडिकल चेकअप कॅम्पचे आयोजन केले जाते. त्यानुसार दि. २३ ऑगस्ट रोजी 'माधव नेत्रालय' यांच्या तर्फे सर्व विद्यार्थी, त्यांचे पालक आणि कर्मचाऱ्यांची निःशुल्क नेत्र तपासणी करण्यात आली. यावेळी माधव नेत्रालयातर्फे श्री. अनिरुद्ध सोमण व त्यांची डॉक्टर चमू उपस्थित होते .

बौद्धिक दिव्यांग विद्यार्थ्यांना आपल्या येथे घरोघरी साजरे केले जाणारे सण- उत्सव यांची माहिती मिळावी आणि ते नेमके कश्या पद्धतीने साजरे करतात याची कल्पना यावी म्हणून बहुतेक सगळे सण मुलांच्या सहभागाने एक दिवस आधी शाळेत साजरे केले जातात . राखीपोर्णिमा हा सण सुद्धा विद्यार्थीनी व शिक्षिका यांनी मुलांना राखी बांधून साजरा केला मुलांना औक्षण करून व गोड खाऊ देऊन राख्या बांधल्या गेल्या. मुलं फार आंदाने राखी बांधून घेत होते. वसतीगृहात राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांना तेथील महिलाकर्मचारी (विद्यार्थ्यांच्या दीदी) राखी बांधतात.

जन्माष्टमी या सणाची उत्सुकता मुलांइतकीच कर्मचाऱ्यांना पण असते. दरवर्षीप्रमाणे यंदाही शिक्षकांनी मुलांना राधा कृष्ण यांच्या वेशभूषा करून तयार केले. कार्यक्रमाच्या हॉल मध्ये सजावट करून मधोमध उंचावर दहीहंडी बांधली गेली. नंतर गोविंदाच्या जयघोषात दहीहंडीची गाणी लाऊन त्यावर मुलं मनसोक्त नाचली. एकमेकांच्या खांद्यावर चढून थर रचत कृष्णाच्या वेशभूषेतील विद्यार्थ्यांना

मातृसेवा/सप्टेंबर २०२३ (२६)

दहीहंडी फोडली. त्यातील चॉकलेटस/बिस्किटस गोळा करण्यासाठी मुलांनी एकच गलका केला. सर्वांना गोपालकाल्याचा प्रसाद देण्यात आला. अशाप्रकारे अतिशय जल्लोषात जन्माष्टमीचा सण साजरा केला गेला.

तसेच गोडधोड करून खाऊ घालतात. यावर्षीपण तितक्याच उत्साहाने मुलांनी राखी बांधून घेतली व फोटोही काढले.

दरवर्षी इंद्रधनू संस्थेतर्फे विद्यार्थ्यांना राखी बांधून खाऊ वाटप केला जातो. यावेळी दि. ४ सप्टेंबर रोजी इंद्रधनू संस्थेचे पदाधिकारी व सदस्य यांनी मुलांना राखी बांधली. शास्त्री मंडमनी मुलांना गाणे शिकवले व खाऊ वाटप करून मुलांबरोबर गप्पा केल्या. मुले खूप झाली होती.

दि. ५ सप्टेंबर डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांच्या जयंतीला शिक्षकदिन देशभरात साजरा केला जातो. शाळेतही डॉ. राधाकृष्णन् यांच्या प्रतिमेला माल्यार्पण करून त्यांना अभिवादन केले गेले. मुलांना त्यांच्याविषयी माहिती सांगितली. नंतर विद्यार्थ्यांनी शिक्षकांच्या भूमिका वठवत वर्गात मुलांना विविध विषय शिकवून शिक्षकांना सुखद धक्का दिला. शिक्षकांना गुलाबाचे फूल, चॉकलेट व पेन भेटवस्तू देऊन त्यांचा सत्कार करण्यात आला.

मातृ सेवा संघाच्या संस्थापिकाद्वय पुरस्काराकरिता आवाहन

मातृ सेवा संघाच्या आद्य संस्थापिका पद्मश्री कै. कमलाताई होस्पेट आणि कै. वेणूताई नेने यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ एक पुरस्कार दरवर्षी दि. १५ नोव्हेंबर रोजी देण्यात येतो. पुरस्कारासाठी प्रामुख्याने विदर्भातील या साधारणतः महाराष्ट्रातील कोठेही तळमळीने निरलस व समाजोपयोगी कार्य करणाऱ्या फक्त स्त्रियांचा विचार केला जातो. ही समाजसेवा कमीत कमी दहा वर्षे केलेली असावी, आणि समाजसेवेपासून स्त्रिया व मुलांना त्याचा कितपत फायदा झाला याचाही विचार केला जातो. ही समाजसेवा सामाजिक जीवनात कोणत्याही क्षेत्रात केलेली असावी हे विशेष.

पुरस्काराकरिता पाठविणाऱ्या स्त्री उमेदवाराने स्वतःची संपूर्ण माहिती फोटोसहित द्यावयाची आहे. उमेदवाराने केलेल्या समाजसेवेचे क्षेत्र, त्याचा एकूण गोषवारा व आजची स्थिती, तसेच केलेल्या समाजसेवेने समाजाला झालेला फायदा इत्यादीं बाबत एक निवेदन खालील पत्त्यावर दि. ३०.०९.२०२३ पर्यंत सकाळी १० ते दुपारी ४ वाजेपर्यंत पोहचेल अशा बेताने पाठवावे. व्यक्ति किंवा संस्थांनी अशा व्यक्तींची नांवे सुचविण्यास हरकत नाही.

अर्ज निवेदन पाठविण्याचा पत्ता:

डॉ. लता देशमुख, सचिव,

मातृ सेवा संघ, उत्तर अंबाझरी मार्ग, सीताबर्डी, नागपूर - ४४००१०

मातृसेवा/सप्टेंबर २०२३ (२७)

मातृसेवा संघ, सीताबर्डी, नागपूर

प्रमुख कार्यालय : उत्तर अंबाझरी मार्ग, सीताबर्डी, नागपूर - १०
दूरध्वनी ०७१२-२५२२२८७, ०७१२-२५२२३९३ / २५२३५९६

कार्यक्षेत्र

- शाखा -

१. सीताबर्डी, नागपूर २. महाल, नागपूर ३. वर्धा ४. भंडारा ५. आर्वी
६. जबलपूर ७. हिंगणघाट ८. ब्रह्मपुरी ९. बिलासपूर १०. वरोरा ११. चांदूररेल्वे १२. अकोला

- सीताबर्डी सूतिकागृहांतर्गत पुरविण्यात येणाऱ्या सुविधा -

बाह्यरुग्ण विभाग, शस्त्रक्रिया विभाग, बालरोग विभाग, अपूर्णकाल अर्भक
विभाग, बृद्ध व स्त्रीरुग्णसेवा, कुटुंब कल्याण योजना, प्रसवपूर्व तपासणी, प्रसवोत्तर
तपासणी, बालविकास चिकित्सा केन्द्र, पॅथॉलॉजी, सोनोग्राफी व कलर डॉपलर,
पॅपस्मिअर टेस्ट (कॅन्सर निदान केन्द्र), कॉल्पोस्कोपी, एड्स, (आय.सी.टी.सी.टी.)
प्रकल्प, मेमोग्राफी, संध्यादीप

शैक्षणिक कार्यक्रम

बहुउद्देशीय परिचारिका प्रशिक्षण केंद्र, सी.जी.ओ., डी.जी.ओ. -
नागपुरातील प्रकल्प / प्रवृत्ती -

* महिला व बाल कल्याण सीताबर्डी रुग्णालय आणि अनुसंधान संस्था, सीताबर्डी
नागपूर * सुधारित सहाय्यक परिचारिका प्रसविका प्रशिक्षण केंद्र * कर्मचारी महिला वसतीगृह,
सीताबर्डी, नागपूर * इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशलवर्क, बजाजनगर * नंदनवन दुर्बलमनस्क
मुलांची शाळा व संरक्षित कर्मशाळा, सीताबर्डी, नागपूर * पंचवटी आश्रम * मातृसेवा मासिक
* कर्मचारी महिला वसतीगृह, बजाजनगर * 'स्नेहांगण' अपंग मुलांची शाळा * कौटुंबिक
सेवा सल्ला केंद्र, बजाजनगर व मासेस समाजकार्य संस्था बजाजनगर * विकलांग मुलांचे
पुनर्वसन प्रकल्प * कुसुम विहार * मेमोग्राफी सेंटर